

مدل ارتباطی جهت گیری مذهبی، هوش اخلاقی، مسئولیت پذیری، همدلی، نوع دوستی و بخشودگی بین فردی دانش آموزان آموزش از راه دور در مناطق نظامی نشین تهران

فروزان ضرابیان^۱ | معصومه منصورى نصرآباد^۲

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف بررسی مدل ارتباطی جهت گیری مذهبی، هوش اخلاقی، مسئولیت پذیری، همدلی، نوع دوستی و بخشودگی بین فردی دانش آموزان آموزش از راه دور در مناطق نظامی نشین تهران انجام شد. روش: جامعه آماری پژوهش را دانش آموزان آموزش از راه دور (آموزش مجازی) در محلات نظامی نشین شهر تهران در سال تحصیلی ۱۴۰۰ تشکیل داد و دامنه‌ی سنی آزمودنی‌ها از ۱۵ تا ۱۷ است. نمونه پژوهش تعداد ۲۶۴ نفر از دانش آموزان به روش نمونه‌گیری تصادفی انتخاب و به ابزار پژوهش پاسخ دادند. ابزار پژوهش شامل پرسشنامه‌های جهت گیری مذهبی، هوش اخلاقی، مسئولیت پذیری، همدلی، نوع دوستی و بخشودگی بود. داده‌ها پس از جمع‌آوری با روش آماری همبستگی پیرسون و تحلیل مسیر و با نرم افزار SPSS ۲۵ و AMOS ۲۴ مورد تحلیل قرار گرفتند. یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد اثر مستقیم مذهب درونی ($\beta=0/31$)، هوش اخلاقی ($\beta=0/23$)، نوع دوستی ($\beta=0/11$) و همدلی ($\beta=0/14$) بر بخشودگی مورد تأیید قرار گرفت ($P<0/01$)، اما این جهت گیری مذهبی بیرونی و مسئولیت پذیری بر بخشودگی اثر مستقیمی نداشت. ($P<0/05$). همچنین همچنین نقش میانجیگری همدلی، مسئولیت پذیری و نوع دوستی در رابطه بین مؤلفه جهت گیری مذهبی و هوش اخلاقی بر بخشودگی معنی دار است. ($P<0/01$). نتایج: مدل پژوهش حاضر مبنی بر بررسی نقش همدلی، مسئولیت پذیری و نوع دوستی در رابطه بین مؤلفه جهت گیری مذهبی و هوش اخلاقی بر بخشودگی از برآزش مطلوب برخوردار است و جهت گیری مذهبی و هوش اخلاقی بر بخشودگی اثر مستقیم و غیرمستقیم دارند.

کلیدواژه‌ها: جهت گیری مذهبی، هوش اخلاقی، مسئولیت پذیری، همدلی، نوع دوستی و بخشودگی، آموزش از راه دور.

۵۳

سال چهاردهم
بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۱/۰۸/۲۳

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۱/۰۹/۲۱
صص: ۷۶-۵۱

شابا چاپ: ۵۱۶۲-۲۵۸۸
الکترونیکی: ۵۱۷-۲۶۴۵

DOR: 20.1001.1.25885162.1402.14.53.3.2

۱. استادیار علوم تربیتی، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی روانشناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری تخصصی، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی روانشناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

مقدمه

همزمان با توسعه اقتصاد اجتماعی، روابط بین افراد جامعه پیچیده تر می شود و روابط بین فردی نسبتاً ناب محیط آموزشی را تغییر می دهد. خشونت، یکی از رفتارهای شایع در محیط های آموزشی است (بهنداری و یاسونابو^۱، ۲۰۰۹). در این بین وجود فضای مجازی باب نوینی برای خشونت در این فضای را فراهم کرده است و قلدری سایبری شکل جدیدی از این جنس خشونت هاست. این جنس از خشونت ها در محیط آموزشی که ماهیت انتقام جویانه دارد می تواند بر سلامت محیط آموزشی تأثیر داشته و منجر به صدمات جدی گردد (یونگ و سونگ^۲، ۲۰۱۵). دانش آموزان در دوره رشد نوجوانی و جوانی هستند و در درک جامعه و روابط بین فردی برای ایجاد برخی تعارضات و تناقضات خاص، ابهام دارند (وو و تای^۳، ۲۰۱۶). خشونت، در محیط های آموزشی اتفاق می افتد زیرا دانش آموزان، در محیط خاص آموزشگاهی و با ویژگی های مرحله سنی، روش های محدودی برای کنترل و کنار آمدن با روابط بین فردی دارند. یکی از سازه های مغایر با خشونت و پرخاشگری، بخشش است. افراد با گرایش به بخشش، تمایل به انتقام پذیری ضعیف تری را نشان می دهند و انگیزه بالایی برای برقراری روابط مثبت دارند (سلون و بوو^۴، ۲۰۱۴). بخشش بین فردی، عامل اصلی ارتباطات فردی افراد است (کیم و اوه^۵، ۲۰۱۸). بخشش بین فردی به عنوان یک اقدام متقابل متمرکز بر احساسات و راهی موثر برای حل تعارضات بین فردی است. مک کالو و دیگران^۶ (۲۰۰۷) بخشش بین فردی را به عنوان تغییر انگیزه فردی اجتماعی پس از نقض، از جمله کاهش انتقام و انگیزه اجتناب و همچنین افزایش انگیزه خیرخواهی ذکر کردند (سلون و بوو^۷، ۲۰۱۴) یافته های تحقیق نشان داد که بخشش بین فردی می تواند باعث بهبود بهزیستی، افزایش سلامت جسمی و روانی، کاهش تعارضات بین فردی و افزایش رضایت از روابط شود (وو و تای، ۲۰۱۶). یکی از عواملی که می تواند بر بخشودگی بین فردی اثرگذار باشد، جهت گیری مذهبی^۸ است. جهت گیری مذهبی به تعبیر آلپورت (۱۹۷۶)

1. Bhandari & Yasunobu
2. Jung & Song
3. Wu & Tai
4. Sloan & Bowe
5. Kim & Oh
6. McCullough et al.
7. Sloan & Bowe
8. religious orientation

دارای دو سنخ درونی و بیرونی است و اشاره به روشی است که انسان‌ها در قبال باورهای دینی‌شان اخذ می‌کنند و چگونه آن باورها را به کار می‌برند (بورن^۱، ۲۰۰۸) تفاوت معناداری بین دو جنس از نظر نوع جهت‌گیری مذهبی وجود دارد. آلپورت و راس^۲ (۱۹۶۷) نگاه کردن به دین، به عنوان یک هدف و اینکه می‌تواند شکل زندگی ما را بسازد، جهت‌گیری مذهبی درونی نامیده‌اند و سعی برای به دست آوردن پاداش‌های بیرونی به واسطه عملکردهای دینی را جهت‌گیری مذهبی بیرونی نامگذاری کرده‌اند. برخی پژوهش‌ها از نقش مهم نگرش مذهبی در در بخشش حکایت دارند (هارتی، نتی، جلال، محمود و ادریانا^۳، ۲۰۱۷). البته مکانیزمی که از طریق آن دینداری نوجوان ممکن است تعاملات مثبتی با دیگران ایجاد کند، هنوز مشخص نیست. هاردی، واکر، راکهام و اولسن^۴ (۲۰۱۲) هویت اخلاقی را به عنوان واسطه بین دینداری نوجوان و همدلی و پرخاشگری نوجوان بررسی کردند. این مطالعه روابط غیر مستقیم بین تعهد مذهبی و پرخاشگری و همدلی از طریق هویت اخلاقی را نشان داد. تعهد مذهبی نیز مستقیماً با همدلی ارتباط داشت. علاوه بر این، تعهد و مشارکت مذهبی در پیش‌بینی هویت اخلاقی تأثیر متقابل داشتند. یافته‌ها نشان می‌دهد هویت اخلاقی ممکن است مکانیسمی باشد که از طریق آن دینداری منجر به تعاملات اجتماعی مثبت می‌شود. بعلاوه، ممکن است تعهد مذهبی و درگیری مذهبی به گونه‌ای تعامل داشته باشند که با هم افزایش بیشتری پیشرفت مثبت را تقویت کنند (بلاغت و همکاران، ۱۳۹۵). یکی از عواملی که می‌تواند بر بخشودگی بین فردی اثرگذار باشد، همدلی^۵ است. از دهه ۱۹۹۰، همدلی به عنوان یک مولفه روانشناختی مهم در روابط بین فردی شناخته شد و بر نقش همدلی در انواع رفتارهای اجتماعی تأکید شد (دونوان و پریستر^۶، ۲۰۲۰). تعاریف متفاوتی از همدلی وجود دارد، اما کاف^۷ و همکاران (۲۰۱۶) تعریف همدلی به عنوان احساسی نسبت به دیگری است که با همدردی، شفقت و مهربانی همراه است را، جامع‌تر می‌دانند. پژوهش‌ها نشان داده است که همدلی قدرتمندترین واسطه‌های بخشش بین فردی است (دونوان و پریستر، ۲۰۲۰). رستمی و خرمایی بر اثربخشی آموزش همدلی بر بخشش تأکید کردند. همچنین خدابخش و منصور (۱۳۹۱) در

1. Brown, S.
2. Allport, G. W., & Ross, J.
3. Hartati, Netty and Jalal, Mahmud and Adriani, Yufi
4. Hardy, S. A., Walker, L. J., Rackham, D. D., & Olsen
5. empathy
6. Donovan, Priester
7. Cuff et al.

پژوهشی نشان دادند که بین همدلی و بخشش رابطه مثبت و معنی دار وجود دارد. یکی دیگر از عواملی که می تواند بر بخشودگی بین فردی اثرگذار باشد، مسئولیت پذیری^۱ است. مسئولیت پذیری یک الزام و تعهد درونی از سوی فرد برای انجام مطلوب فعالیت هایی است که بر عهده اش گذاشته شده است. از جمله نظریاتی که در رابطه با مسئولیت پذیری بحث می کنند نظریه وجودگرایان است. مطابق این نظریه مسئولیت پذیری امری وجودی است که از طریق تعلیم و تربیت شکوفا می گردد. از این رو هر چه انسان آگاه تر باشد، بیشتر احساس مسئولیت خواهد کرد و با تداوم آگاهی، انسان نیز همواره مسئولیت پذیرتر خواهد بود (آلوک، کوئین و ویلسون، ۲۰۱۶). ویلیام گلاسر مسئولیت پذیری را توانایی بر آوردن نیازهای خود و پذیرفتن پیامد رفتارها به گونه ای که مانعی در جهت بر آوردن نیازهای افراد جامعه نباشد عنوان می کند. مسئولیت پذیری در قابل سه مؤلفه صورت بندی شده است: ۱- یادگیری انتخاب رفتارهایی است که نیازهای اساسی ما را بر آورده کند، ۲- پذیرفتن پیامدهای رفتار خود و ۳- اینکه مانعی بر سر راه بر آورده شدن نیازهای دیگران نباشد (صاحبی، زالی زاده و زالی زاده، ۱۳۹۴). دانش آموزانی که نسبت به اشتباهات و شکست های خود مسئولیت پذیر هستند، حرمت خود بالاتری دارند (الم، ۲۰۱۴). کاپور^۴ (۲۰۲۰) طی پژوهشی نشان داد که افراد بسیار مذهبی از نظر اجتماعی مسئولیت بیشتری دارند، همدلی بالاتری از خود نشان می دهند، قادر به دیدگاه دیگران هستند، دارای استدلال های اخلاقی اجتماعی مثبت تر، مفیدتر، نوع دوستانه تر هستند و سطح بالاتری از همدلی را نشان می دهند.

یکی دیگر از عواملی که می تواند بر بخشودگی بین فردی اثرگذار باشد، هوش اخلاقی^۵ است. هوش اخلاقی یکی از ابعاد هوش است که می تواند چارچوبی برای عملکرد صحیح انسان ها فراهم کند به طوری که یک عامل پیش بینی کننده رفتار به شمار می رود (محمدی، نخعی، برهانی و روشن زاده، ۱۳۹۲). نخستین بار اصطلاح هوش اخلاقی توسط بوربا در روان شناسی وارد شد. وی هوش اخلاقی را ظرفیت و توانایی درک درست از خلاف، داشتن اعتقادات اخلاقی قوی و عمل به آنها و رفتار در جهت صحیح و درست تعریف می کند (بوربا،

1. responsibility
2. Aulak, Quinn & Wilson
3. Alam
4. Kaur
5. Moral intelligence
6. Borba

۲۰۰۵). از نظر لنینک و کیل^۱ (۲۰۰۵) هوش اخلاقی دارای چهار بعد می‌باشد که عبارتند از یکپارچگی و هماهنگی^۲، مسئولیت‌پذیری^۳، بخشش^۴ و دلسوزی^۵. درحقیقت هوش اخلاقی مثل یک راهنما برای رفتار عمل می‌کند و کمک می‌کند تا ما رفتارهای صحیح و درستی داشته باشیم. بسیاری از رفتارهای انسان ریشه در اصول و ارزش‌های اخلاقی دارد و از آن متأثر می‌شود، افراد با هوش اخلاقی همیشه کارهایشان را با اصول اخلاقی پیوند می‌زنند که این خود موجب افزایش تعهد و مسئولیت‌پذیری در افراد و در نتیجه بهبود سلامت معنوی می‌شود (فلیتی و هارمان^۶، ۲۰۱۳).

یکی دیگر از عواملی که می‌تواند بر بخشودگی بین فردی اثرگذار باشد، نوع دوستی^۷ است. رفتار نوع دوستانه نوع خاصی از رفتار اجتماعی است، که به عنوان فدا کردن منابع خود برای سودآوری دیگران بدون انتظار پاداش خارجی، مانند اهدای خون و کمک ابزاری تعریف می‌شود. این نه تنها سلامت روحی و جسمی افراد را تضمین می‌کند بلکه از اهمیت مهمی برای شرکت‌های جمعی انسانی و توسعه اجتماعی برخوردار است (آمت، اکسی و اوترار^۸، ۲۰۱۵). علاوه بر این، گفته شد که همدلی و احساس گناه (بورکز، یول و دورشی^۹، ۲۰۱۲) نیز بر رفتار نوع دوستانه فرد تأثیر می‌گذارد (یانگ، وانگ، ژانگ، لیو و چن^{۱۰}، ۲۰۲۰). وینایاک و جادج^{۱۱} (۲۰۱۸) طی پژوهشی تحت عنوان اثر نوع دوستی و بخشش روی همدلی نشان دادند که همدلی با نوع دوستی و بخشش رابطه مثبت دارد. نتایج نشان داد که نوع دوستی و عفو و بخشش مهم بوده و به عنوان پیش‌بینی‌کننده همدلی بکار می‌روند. آسکی و اوغلو و یالچین^{۱۲} (۲۰۱۷) نشان دادند همدلی پیش‌بینی‌کننده مهمی برای بخشش بین فردی است.

1. Lennick and Kiel
2. Integrity
3. Responsibility
4. Forgiveness
5. Compassion
6. Flite & Harman
7. Altruism
8. Ummet, Eksi & Otrar
9. Burks, Youll & Durtschi
10. Yang, Wang, Wang, Zhang, Liu & Chen
11. Vinayak & Judge
12. Ascioğlu Onal & Yalcin

بخشش، یکی از متغیر مهم در بازدارندگی از خشونت انتقام جویانه و پرخاشگری سایبری در دانش آموزان آموزش از راه دور است. بررسی های انجام شده نشان می دهد که پژوهش اندکی در ارتباط پیشایندهای بخشش در دانش آموزان آموزش از راه دور انجام شده است. در این راستا پژوهش حاضر سعی در بررسی نقش مستقیم و غیر مستقیم هوش اخلاقی و جهت گیری مذهبی بر بخشش دارد. بنابراین هدف پژوهش حاضر ارائه مدل ارتباطی جهت گیری مذهبی، هوش اخلاقی، مسئولیت پذیری، همدلی، نوع دوستی و بخشودگی بین فردی دانش آموزان آموزش از راه دور در مناطق نظامی نشین تهران است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر همبستگی از نوع تحلیل مسیر است. جامعه ی آماری این پژوهش شامل تمام دانش آموزان آموزش از راه دور در محلات نظامی نشین شهر تهران در سال تحصیلی ۱۴۰۰ تشکیل داد و دامنه ی سنی آزمودنی ها از ۱۵ تا ۱۷ است. از کل این جامعه بر اساس آماره کلاین، ۳۶۴ دانش آموز آموزش از راه دور به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند. در نمونه این پژوهش به صورت غیر تصادفی و به روش نمونه گیری در دسترس انتخاب شدند. بدین صورت که از بین پر دانش آموزان آموزش از راه دور ۳۶۴ نفر بصورت در دسترس مورد ارزیابی قرار گرفتند و پس از هماهنگی های لازم با مدارس، پرسشنامه ها در بین آنها توزیع و پس از تکمیل جمع آوری شده، و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. ضمناً در حین اجرای پژوهش توضیحات لازم در مورد نحوه ی پاسخ دهی و هدف پژوهش به دانش آموزان ارائه شد و با ذکر ملاحظات اخلاقی مبنی بر محرمانه بودن اطلاعات پرسشنامه، به آن ها اطمینان داده شد تا صادقانه به پرسش ها پاسخ دهند. روش تجزیه و تحلیل داده ها بصورت توصیفی و استنباطی انجام شده که در روش آمار توصیفی (میانگین، انحراف استاندارد، کجی و کشیدگی) و آمار استنباطی (ضریب پیرسون و روش تحلیل مسیر به وسیله نرم افزار Amuse) استفاده شد. ابزار پژوهش به شرح زیر می باشد:

مقیاس همدلی هیجانی چندبعدی

مقیاس همدلی هیجانی چندبعدی (کروسو و مایر، ۱۹۹۸)، شامل ۳۰ آیتم می‌باشد و ۶ مؤلفه‌ی همدلی هیجانی از جمله رنجش عاطفی^۱، اشتراک مثبت^۲، گریه پاسخگو^۳، توجه عاطفی^۴، احساس داشتن به دیگری^۵ و سرایت هیجانی^۶ را می‌سنجد. این مقیاس بر اساس یک طیف لیکرت پاسخی ۵ نقطه‌ای استفاده می‌شود که در آن به ۱ (کاملاً مخالف) و ۵ (کاملاً موافق) نمره داده می‌شود. خرده مقیاس‌های اندازه‌گیری شده در این مقیاس عبارت‌اند از: رنج کشیدن، اشتراک مثبت، گریه پاسخگو، توجه عاطفی، احساس برای دیگران و سرایت هیجانی. میانگین این خرده مقیاس‌ها برای محاسبه نمره کل مقیاس همدلی هیجانی با بالاترین نمره قابل دستیابی ۱۵۰ محاسبه می‌شود. ثبات درونی برای تمام نمرات با استفاده از آلفای کرونباخ محاسبه شده است. آلفای کرونباخ برای ۳۰ سؤال مقیاس ۰/۸۸ (میانگین ۳/۶۳ و انحراف استاندارد ۰/۵۷) به دست آمده است. ثبات درونی این مقیاس به شیوه آلفای کرونباخ ۰/۸۶ و پایایی نمره آلفای زیر مقیاس‌های فردی آن در دامنه‌ای از ۰/۷۱ (برای زیر مقیاس دو آیتمی) تا ۰/۸۴ (برای ۸ زیر مقیاس) به دست آمد. این مقیاس در تحلیل عاملی اعتبار پایایی ساختاری خوبی را نشان داده و روابط معناداری را با تعدادی از ملاک‌های رفتاری نشان داده است (کروسو و مایر، ۱۹۹۸). پایایی این مقیاس در تحقیق حاضر به شیوه آلفای کرونباخ ۰/۸۸ به دست آمد.

پرسشنامه مسؤلیت‌پذیری کالیفرنیا

برای سنجش مسؤلیت‌پذیری از خرده مقیاس سنجش مسؤلیت‌پذیری گرفته شده از پرسشنامه روان‌شناختی کالیفرنیا استفاده گردید. تعداد ۴۲ سؤال مربوط به مقیاس مسؤلیت‌پذیری از میان ۴۶۲ سؤال پرسشنامه اصل استخراج شده و مورد استفاده قرار گرفت. این پرسشنامه اولین بار توسط هاریسون گاف در سال ۱۹۵۱ با ۶۴۸ سؤال و ۱۵ مقیاس برای سنجش ۱۵ ویژگی شخصیتی انتشار یافت و در سال ۱۹۵۷ مقیاس‌های آن به ۱۸ و بار دیگر در سال ۱۹۸۷ توسط وی مورد تجدیدنظر

1. Empathic Suffering
2. Positive Sharing
3. Responsive Crying
4. Emotional Attention
5. Feeling for Others
6. Emotional Contagion

قرار گرفت و تعداد سؤالات آن به ۱۶۲ و تعداد خرده مقیاس‌های آن به ۲۰ خرده مقیاس افزایش یافت. پایین‌ترین سطح نمره در این آزمون ۰ و بالاترین نمره ۴۲ است. مقیاس مسئولیت‌پذیری ۴۲ سؤالی به منظور سنجش ویژگی‌هایی مانند وظیفه‌شناسی، احساس تعهد، سخت‌کوشی، جدیت، قابلیت اعتماد، رفتار مبتنی بر نظم و مقررات، منطق و احساس مسئولیت مورد استفاده قرار گرفت (مارنات، ترجمه نیکخو، ۱۳۸۴). پایایی این مقیاس در پژوهش موسوی (۱۳۷۷) ۰/۷۰ و در پژوهش رضایی (۱۳۷۷)، ۰/۶۵ به دست آمده است. موسوی (۱۳۷۷) همچنین اعتبار این مقیاس را با استفاده از روش ملاک هم‌زمان معادل ۰/۶۱ محاسبه نموده است. در پژوهش حاضر اعتبار این پرسشنامه با استفاده از روش آلفای کرونباخ ۰/۷۳ بدست آمده است.

پرسشنامه هوش اخلاقی

پرسشنامه هوش اخلاقی لنینک و کیل (۲۰۰۵) دارای ۴۰ سوال و ۱۰ شاخص است. ابعاد کلی هوش اخلاقی به درستکاری (دارای ۴ بعد زیر مقیاس)، مسئولیت‌پذیری (دارای ۳ زیرمقیاس)، بخشش (دارای ۲ زیرمقیاس) و همدلی (۱ زیرمقیاس) می‌باشد. هر پرسش روی طیف پنج درجه ای هرگز تا همیشه (۱ تا ۵) قرار می‌گیرد. براین اساس، هر پاسخ دهنده در مجموع امتیازی بین ۴۰ تا ۲۰۰ کسب می‌کند که با تقسیم آن بر ۲ نمره نهایی پرسشنامه هوش اخلاقی بین ۲۰ تا ۱۰۰ خواهد بود. تفسیر آزمون نیز به این صورت است که نمره ۹۰-۱۰۰ عالی، ۸۰-۸۹ خیلی خوب، ۷۰-۷۹ خوب و نمرات کمتر از ۶۹ ضعیف ارزیابی می‌شود. در پژوهش مارتین و همکاران (۲۰۱۰)؛ به نقل از رفعتی و همکاران، (۱۹۳۹) آلفای کرونباخ این پرسشنامه ۰/۸۹ به دست آمد. در پژوهش دیگری پایایی این ابزار ۰/۹۴ به دست آمده است (مختاریپور و همکاران، ۱۳۸۹). در این پژوهش میزان پایایی به روش آلفای کرونباخ ۰/۸۸ به دست آمد.

پرسشنامه ارزش‌های نوع دوستانه

این پرسشنامه توسط وب^۱ (۲۰۰۰) ساخته شد و به عنوان مجموعه ای از پاسخ‌های نمره گذاری شده به ۴ ماده که طیف پاسخگویی به آن ۵ درجه ای لیکرت (اصلاً: ۵ و بسیار زیاد: ۱) است. اسمیت^۲ (۲۰۰۶) میانگین همبستگی درونی ماده‌ها را ۰/۲۴ و ضریب آلفای کرونباخ آن را

1. Webb
2. Smith

۰/۵۵ گزارش نموده است. در پژوهش دشت بزرگی و صفرزاده (۱۳۹۲) پایایی پرسشنامه با روش آلفای کرونباخ و تنصیف به ترتیب ۰/۸۹ و ۰/۸۵ به دست آمده است. در این پژوهش میزان پایایی به روش آلفای کرونباخ ۰/۸۱ به دست آمد.

مقیاس جهت گیری مذهبی

آلپورت و راس (۱۹۵۰) این مقیاس را جهت سنجش جهت گیری‌های درونی و بیرونی مذهب تهیه کردند. این مقیاس ۲۱ ماده دارد و سوالات ۱ تا ۱۲ جهت گیری مذهبی بیرونی را می‌سنجد. سوالات ۱۳ تا ۲۱ جهت گیری مذهبی درونی را می‌سنجد. این مقیاس بر مبنای طیف لیکرت نمره گذاری می‌شود و دامنه آن از کاملاً موافق تا کاملاً مخالف است و به پاسخ‌ها نمره ۱ تا ۵ تعلق می‌گیرد (مختاری، ۱۳۸۰). در پژوهش‌های اولیه همبستگی جهت گیری بیرونی با درونی ۰/۲۱ بدست آمد (آلپورت و راس، ۱۹۶۷). در ایران جان بزرگی (۱۳۷۸) پایایی این مقیاس را با روش آلفای کرونباخ ۰/۷۴ بدست آورد. در این پژوهش میزان پایایی به روش آلفای کرونباخ ۰/۷۹ به دست آمد.

پرسشنامه بخشایش

پرسشنامه بخشایش براساس پرسشنامه بخشایش اینرایت^۱ و همکاران (۱۹۹۴) که دارای ۶۰ ماده با چهار بعد رفتاری، شناختی، عاطفی و اعتقادی است، توسط صفاری نیا و مفاخری (۱۳۹۰) ساخته شده است. این پرسشنامه، از نوع مداد کاغذی و خود گزارشی است که مشتمل بر ۲۰ ماده است. ماده‌های ۴، ۶، ۷، ۱۳، ۱۴ و ۱۶ خرده مقیاس شناختی و گویه‌های ۵، ۱۰، ۱۱، ۱۷ و ۲۰ خرده مقیاس عاطفی و ماده‌های ۱، ۲، ۳، ۱۲ و ۱۵ خرده مقیاس رفتاری و ماده‌های ۸، ۹، ۱۸ و ۱۹ خرده مقیاس اعتقادی را می‌سنجند. نمره گذاری ماده‌ها براساس مقیاس لیکرت پنج درجه ای به صورت کاملاً موافقم (۵) تا کاملاً مخالفم (۱) انجام می‌شود. بنابراین حداقل و حداکثر نمره کسب شده از این پرسشنامه به ترتیب برابر با ۲۰ و ۱۰۰ خواهد بود. لازم به ذکر است که ماده‌های ۱، ۲، ۳، ۱۲، ۱۳، ۱۹ و ۲۰ به صورت معکوس نمره گذاری می‌شوند. در پژوهش صفاری نیا و مفاخری (۱۳۹۰) پایایی پرسشنامه با استفاده از روش بازآزمایی و ضریب همسانی درونی به ترتیب برابر با ۰/۶۷ و

1. Enright

۰/۶۹ به دست آمد که بیانگر میزان قابل قبولی است. همچنین ضریب همسانی درونی خرده مقیاس های شناختی، عاطفی، رفتاری و اعتقادی به ترتیب برابر با ۰/۶۲، ۰/۷۶، ۰/۶۸ و ۰/۶۳ به دست آمد. برای تعیین اعتبار سازه پرسشنامه نیز، از روش تحلیل عاملی اکتشافی استفاده شد که نتایج تحلیل، موید چهار عامل با مقادیر ویژه بزرگ تر از یک تحت عامل های ذکر شده در بالا بود (نقل از بشرپور، ۱۳۹۵). در این پژوهش میزان پایایی به روش آلفای کرونباخ ۰/۷۷ به دست آمد.

یافته ها

در این بخش یافته های توصیفی میانگین و انحراف معیار متغیرهای پژوهش ارائه می شود.

جدول ۱. شاخص های توصیفی نمرات متغیرهای پژوهش

	مقیاس	میانگین	انحراف استاندارد	کمترین	بیشترین	کشیدگی	چولگی
۱	هوش اخلاقی	۱۱۲/۹۶	۱۶/۳۳	۴۵	۱۹۱	-۱/۳۹	-۰/۳۷
۲	جهت گیری مذهبی درونی	۲۵/۵۷	۴/۷۳	۱۰	۴۳	-۰/۹۴	-۰/۴۳
۳	جهت گیری مذهبی بیرونی	۳۲/۳۵	۵/۹۵	۱۲	۵۸	۱/۰۱	-۰/۵۰
۴	مسئولیت پذیری	۳۴/۶۳	۵/۲۵	۱۷	۵۷	-۱/۰۴	-۰/۵۷
۵	نوع دوستی	۳۷/۴۴	۵/۷۰	۱۹	۶۱	۱/۱۲	-۰/۷۱
۶	همدلی	۵۱/۰۷	۶/۳۷	۲۳	۸۷	-۰/۹۸	-۰/۳۶
۷	بخشودگی	۵۷/۲۱	۸/۰۹	۲۹	۹۳	۱/۲۰	-۰/۳۸

چنان که در جدول بالا مشاهده می شود میانگین و انحراف معیار متغیر هوش اخلاقی (۱۱۲/۹۶)، جهت گیری مذهبی درونی (۲۵/۵۷، ۴/۷۳)، جهت گیری مذهبی بیرونی (۳۲/۳۵، ۵/۹۵)، مسئولیت پذیری (۳۴/۶۳، ۵/۲۵)، نوع دوستی (۳۷/۴۴، ۵/۷۰)، همدلی (۵۱/۰۷، ۶/۳۷) و بخشودگی (۵۷/۲۱، ۸/۰۹) می باشند. همچنین چولگی توزیع نمره های چولگی توزیع نمره ها منفی و کم است که نشان می دهد هرچند نمره ها در این مقیاس ها از میانگین بیشتر است، اما مقدار آن فراوان نیست و از لحاظ آماری معنادار نیست (بیشتر از ۲-). به منظور بررسی رابطه متغیرهای پژوهش، ابتدا از روش همبستگی پیرسون استفاده شد.

جدول ۲. ماتریس همبستگی بین متغیرهای پژوهش

متغیرها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
جهت گیری مذهبی بیرونی	۱						
هوش اخلاقی	-۰/۵۲**	۱					
جهت گیری مذهبی درونی	-۰/۵۵**	۰/۵۱**	۱				
همدلی	-۰/۴۸**	۰/۶۱**	۰/۵۲**	۱			
مسئولیت پذیری	-۰/۴۵**	۰/۵۱**	۰/۴۸**	۰/۳۹**	۱		
نوع دوستی	-۰/۱۸**	۰/۲۵**	۰/۲۵**	۰/۳۲**	۰/۱۷**	۱	
بخشودگی	-۰/۴۳**	۰/۵۶**	۰/۵۸**	۰/۵۲**	۰/۴۵**	۰/۲۸**	۱

**P < ۰/۰۱

*P < ۰/۰۵

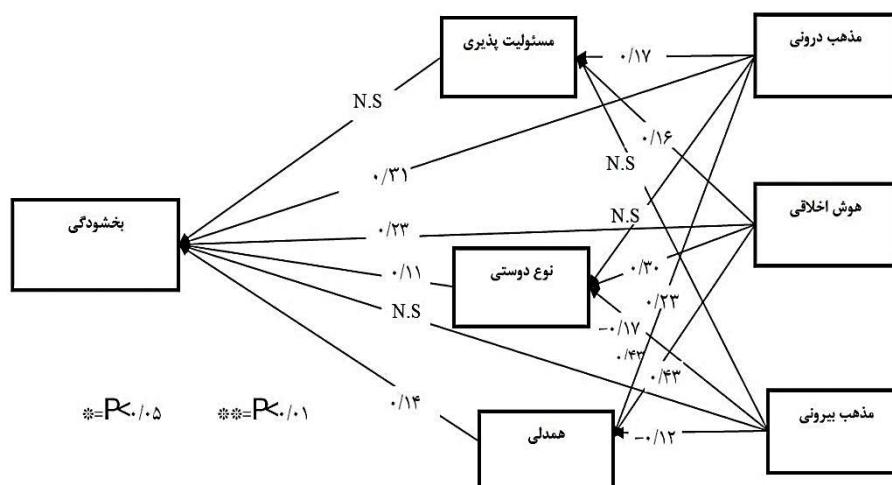
چنانکه مشاهده می شود بین هوش اخلاقی ($r = ۰/۵۶$ ، $p > ۰/۰۱$) جهت گیری مذهبی درونی ($r = ۰/۵۸$ ، $p > ۰/۰۱$)، همدلی ($r = ۰/۵۲$ ، $p > ۰/۰۱$)، مسئولیت پذیری ($r = ۰/۴۵$ ، $p > ۰/۰۱$) و نوع دوستی ($r = ۰/۲۸$ ، $p > ۰/۰۱$) با بخشودگی رابطه مثبت و معنی دار وجود دارد اما بین مؤلفه جهت گیری مذهبی بیرونی ($r = -۰/۴۳$ ، $p < ۰/۰۱$) با بخشودگی رابطه منفی و معنی دار است. جهت بررسی برازندگی مدل از شاخص های بخشودگی استفاده شده است. به طور کلی از میان مشخصه های برازندگی متنوعی که وجود دارد، در این پژوهش شاخص های برازش χ^2/df ، RMSEA¹، CFI¹ و GFI و AGFI گزارش می شود. در جدول زیر مشخصه های برازندگی مدل پیش بینی تشخیص بخشودگی ارائه شده است.

1. Comparative Fit Index

جدول ۳. مشخصه های نکویی برازندگی مدل پیش بینی بخشودگی

برآورد		مشخصه
۲/۱۰	χ^2	نسبت مجذور کای
۴	Df	درجه آزادی
۰/۵۲	(χ^2/df)	نسبت مجذور کای به درجه آزادی
۱/۰۰	(CFI)	شاخص برازندگی تطبیقی
۰/۹۹	(GFI)	شاخص نکویی برازش
۰/۹۸	(AGFI)	شاخص تعدیل شده نکویی برازش
۰/۰۱	(RMSEA)	جذر برآورد واریانس خطای تقریب

با توجه به مشخصه های نکویی برازش که در (جدول ۳ گزارش شده برازش مدل پیش بینی بخشودگی در سطح نسبتاً مطلوبی می باشد. در ادامه نمودار مسیر مدل برازش شده همراه با پارامترهای برآورد شده (مقادیر استاندارد) ارائه شده است.

شکل ۱: ضرایب استاندارد مدل مفهومی پژوهش

جدول ۴. اثرات مستقیم متغیرهای پژوهش

P	T	SD	β	B	متغیرهای پژوهش
۰/۰۴	-۱/۹۸	۰/۰۶	-۰/۱۲	-۰/۱۱	مذهب بیرونی بر همدلی
۰/۰۰۱	۶/۹۴	۰/۰۶	۰/۴۳	۰/۴۲	هوش اخلاقی بر همدلی
۰/۰۰۱	۳/۶۰	۰/۰۷	۰/۲۳	۰/۲۶	مذهب درونی بر همدلی
۰/۰۰۱	۳/۲۴	۰/۰۷	۰/۲۲	۰/۲۴	مذهب درونی بر نوع دوستی
۰/۰۱	-۲/۳۸	۰/۰۶	-۰/۱۷	-۰/۱۵	مذهب بیرونی بر نوع دوستی
۰/۰۰۱	۴/۴۹	۰/۰۶	۰/۳۱	۰/۳۹	هوش اخلاقی بر نوع دوستی
۰/۰۲	۲/۲۲	۰/۰۸	۰/۱۷	۰/۱۸	مذهب درونی بر مسئولیت پذیری
۰/۰۲	۲/۱۸	۰/۰۷	۰/۱۱	۰/۱۶	نوع دوستی بر مسئولیت پذیری
۰/۰۵	۱/۹۷	۰/۰۵	۰/۲۳	۰/۱۱	هوش اخلاقی بر بخشودگی
۰/۰۳	۲/۱۴	۰/۰۶	۰/۱۴	۰/۱۳	همدلی بر بخشودگی
۰/۰۰۱	۴/۸۵	۰/۰۶	۰/۳۱	۰/۳۲	مذهب درونی بر بخشودگی

جهت بررسی معناداری مدل پژوهش از آزمون تحلیل مسیر استفاده شد. همانطور که ضرایب β نشان می‌دهد اثر مستقیم مذهب درونی ($\beta=۰/۳۱$)، هوش اخلاقی ($\beta=۰/۲۳$)، نوع دوستی ($\beta=۰/۱۱$) و همدلی ($\beta=۰/۱۴$) بر بخشودگی مورد تأیید قرار گرفت اما این جهت گیری مذهبی بیرونی و مسئولیت پذیری بر بخشودگی اثر مستقیمی نداشت.

در ادامه جدول ۵ به بحث و بررسی پیرامون رد یا تأیید فرضیه‌های مرتبط با اثرات غیرمستقیم متغیرها بر یکدیگر می‌پردازد به منظور بررسی سهم واسطه‌گری همدلی، مسئولیت پذیری و نوع دوستی در رابطه‌ی بین مؤلفه جهت گیری مذهبی و هوش اخلاقی بر بخشودگی، از دستور بوت‌استراپ استفاده شد که نتایج جدول ۵ نشان می‌دهد که اثر غیرمستقیم مؤلفه هوش اخلاقی، جهت گیری مذهبی درونی و جهت گیری مذهبی بیرونی بر بخشودگی در سطح ۰/۰۵ معنی دار است.

جدول ۵. برآورد مسیرهای غیرمستقیم موجود در مدل با استفاده از بوت استراپ

معناداری	حد پائین	حد بالا	مقدار برآورد	مسیر		
				متغیر پیش بین	متغیر واسطه	متغیر ملاک
۰/۰۴	۰/۱۸	۰/۰۲۲	۰/۱۱	هوش اخلاقی	همدلی-مسئولیت پذیری- نوع دوستی	بخشودگی
۰/۰۳	-۰/۰۰۸	-۰/۰۰۹	-۰/۰۷۳	مذهب بیرونی	همدلی-مسئولیت پذیری- نوع دوستی	بخشودگی
۰/۰۱	۰/۱۵	۰/۲۵	۰/۰۳۸	مذهب درونی	همدلی-مسئولیت پذیری- نوع دوستی	بخشودگی

نتیجه گیری

هدف از پژوهش حاضر ارائه مدل ارتباطی جهت گیری مذهبی، هوش اخلاقی، نوع دوستی، مسئولیت پذیری، همدلی با بخشودگی بین فردی دانش آموزان مناطق نظامی نشین از طریق آموزش از راه دور بود. نتایج نشان داد اثر مستقیم مذهب درونی، هوش اخلاقی، نوع دوستی، و همدلی بر بخشودگی مورد تأیید قرار گرفت اما این جهت گیری مذهبی بیرونی و مسئولیت پذیری بر بخشودگی اثر مستقیمی نداشت. همچنین همدلی، مسئولیت پذیری و نوع دوستی در رابطه‌ی بین مؤلفه جهت گیری مذهبی و هوش اخلاقی بر بخشودگی نقش میانجیگری ایفا می‌کنند.

نتایج نشان داد که جهت گیری مذهبی درونی با بخشودگی رابطه مثبت و معنی دار وجود دارد اما بین مؤلفه جهت گیری مذهبی بیرونی با بخشودگی رابطه منفی و معنی دار است. بدین معنی که هرچه جهت گیری مذهبی درونی افزایش یابد میزان بخشودگی نیز افزایش می‌یابد و هرچه میزان جهت گیری بیرونی بیشتر باشد میزان بخشودگی کاهش می‌یابد. این یافته‌ها با یافته‌های هاردی، واکر، راکهام و اولسن^۱ (۲۰۱۲)، ژائو (۲۰۱۲) در یک راستا می‌باشد. ادیان بزرگ جهان، به میزان‌های مختلف، بر اهمیت بخشش به عنوان سنگ بنای نظام اعتقادی خود تأکید کرده اند

1. Hardy, S. A., Walker, L. J., Rackham, D. D., & Olsen

(ری و همکاران^۱، ۲۰۰۰). مسیحیان مدعی هستند که همانطور که مردم توسط خدا بخشیده می‌شوند، از آنها نیز خواسته می‌شود که هموعان خود را ببخشند (ورتینگتون، بری، و پاروت^۲، ۲۰۰۱). همانند اعتقادات مسیحی در مورد خدای بخشنده، روایات اسلامی نشان می‌دهد که خداوند، خدای مهربانی است که کسانی را که صادقانه از گناهان خود توبه می‌کنند می‌بخشد. در نتیجه، اسلام از این امر حمایت می‌کند که مردم نسبت به یکدیگر نیز عفو کنند (صدیقی^۳، ۲۰۰۴). بر این اساس، اگر ادیان بزرگ جهان بر ارزش بخشش تأکید می‌کنند، احتمالاً افرادی که باورها و آیین‌های آن ادیان را درونی کرده‌اند، بخشنده‌تر خواهند بود. افراد دارای مذهب بیرونی کمتر توسط باورهای بخشش محافظت می‌شوند و ممکن است بیشتر احساس گناه خود را به احساسات افسردگی، اضطراب، خصومت و غیره تبدیل کنند. برای افراد ذاتاً مذهبی، احساس بخشش بیشتر به انجام کار درست مربوط می‌شود و کمتر به واکنش دیگران مربوط می‌شود. همچنین می‌توان گفت کسانی که جهت‌گیری مذهبی درونی و عمیقی دارند و صادقانه به آن عمل می‌کنند، بر اساس باورهای دینی، بخشش بیشتری دارند و در صورت تعارض به دنبال سازش هستند. به عبارت دیگر، ایمان واقعی به خداوند، نظام شناختی را در فرد شکل می‌دهد که بر اساس آن، وقایع استرس‌زای زندگی به عنوان یک چالش یا فرصت رشد و تعالی تلقی می‌شود و از این نظر، قدرت بخشش افزایش می‌یابد و در نتیجه رفتارهای انتقام‌جویانه کاهش می‌یابد. جهت‌گیری مذهبی به افراد کمک می‌کند که راحت‌تر دیگران را مورد عفو قرار داده و از خطاهای آنها بگذرند؛ زیرا در ادیان تأکید بسیاری بر بخشایش شده و آنهایی که جهت‌گیری مذهبی درونی دارند، احتمال بیشتری دارد که در زندگی شخصی نیز گذشت نمایند (وید و کیدول^۴، ۲۰۱۰). همچنین می‌توان گفت معمول‌ترین انگیزه افراد مذهبی برای بخشیدن افراد خطاکار به دلیل پذیرش این باور است که، بخشش خطای دیگران باعث بخشش آنها از جانب خداوند می‌شود. بنابراین با توجه به پیوندهای تاریخی بین دین و بخشش، منطقی بنظر می‌رسد که مذهب ظرفیت بالایی برای بخشودگی در دانش‌آموزان ایجاد خواهد کرد.

1. Rye et al.
2. Worthington, Berry, & Parrott
3. Siddiqi
4. Wade, N.G. & Kidwell

تحلیل یافته‌ها نشان داد که بین هوش اخلاقی با بخشودگی رابطه مثبت و معنی دار وجود دارد. بدین معنی که هرچه هوش اخلاقی بیشتر باشد میزان بخشودگی نیز افزایش می‌یابد و بالعکس. این یافته با یافته‌های قدم پوره کلانتر و حیدریانی (۱۳۹۷) در یک راستا می‌باشد. نتایج حاصل از پژوهش‌ها بیانگر آن است که بخشودگی به عنوان یک مؤلفه مهم هوش اخلاقی به بهبود روابط، ابراز خشم مناسب و التیام زخم‌های عاطفی افراد کمک می‌کند. در تبیین یافته‌های این تحقیق در راستای مؤلفه برقراری ارتباط مجدد، یافته پژوهشی نشان داد کودکانی که هوش اخلاقی بالایی دارند گرمی و صمیمیت بیشتری نسبت به دیگران نشان می‌دهند، با دوستانشان مهربان‌اند و به نیازهای آنها حساس‌ترند (گینی، پوزولی و همیل^۱، ۲۰۱۴). هوش اخلاقی خط سیر اخلاقی فرد را در زندگی و تحصیل مشخص می‌کند و از بروز رفتارهای بزهکارانه و خلاف قانون پیشگیری می‌کند و باعث رعایت اخلاق در تصمیم‌گیری‌ها می‌شود (بائو، ژانگ، لای، سان و وانگ^۲، ۲۰۱۵). هر قدر هوش اخلاقی در دانش‌آموزان بالاتر باشد، علاوه بر تلاش برای کسب خواسته‌های خود به روش درست، با دشواری کمتری با همکلاسی‌ها و معلم رابطه برقرار می‌کنند و این توانمندی باعث می‌شود با آسودگی خاطر بیشتری اشکالات درسی خود را از دوستانشان بپرسند و حامیان بیشتری در کنار خود داشته باشند. هوش اخلاقی به این حقیقت اشاره دارد که انسان به صورت ذاتی اخلاقی یا غیر اخلاقی متولد نمی‌شود بلکه یاد می‌گیرد که چگونه خوب باشد. یادگیری برای خوب بودن، شامل ارتباطات، بازخورد، جامع‌پذیری و آموزش است که هرگز پایان پذیر نیست. از دیدگاه بعضی دیگر از صاحب نظران هوش اخلاقی شامل درستکاری، مسئولیت‌پذیری، بخشش و دلسوزی و همچنین شامل انسجام، صداقت، شجاعت، رازداری و خودکنترلی و مراقبت از دیگران و درک احساسات دیگران و درک نیازهای روحی خود می‌باشد (لنیک و کیل، ۲۰۰۵). لذا فهم رفتار درست و تلاش برای رفتار اخلاقی از یک سو و تأکید رویکردهای اخلاقی بر بخشش به عنوان رفتاری مورد تأیید اجتماع از سوی دیگر وجود رابطه معنی دار بین هوش اخلاقی و بخشش در دانش‌آموزان را منطقی نشان می‌دهد.

از سویی نتایج نشان می‌دهد که اثر میانجیگری همدلی در ارتباط جهت‌گیری مذهبی درونی و جهت‌گیری مذهبی بیرونی با بخشودگی معنی دار است. این یافته با یافته‌های قدم پوره کلانتر و

1. Gini, G., Pozzoli, T., & Hymel
2. Bao, Z., Zhang, W., Lai, X., Sun, W., & Wang

حیدریانی (۱۳۹۷)، نعیمی و همکاران (۱۳۹۸)، مورتسنس^۱ (۲۰۲۰)، وینایاک و جادج^۲ (۲۰۱۸)، آسکی و اوغلو و یالجین^۳ (۲۰۱۷) در یک راستا می‌باشد. پسی^۴ (۲۰۱۱) طی پژوهشی نشان داد که افرادی که سطح دینی بالاتری دارند همدلی بیشتر و شادکامی بیشتری در زندگی تجربه می‌کنند. در تبیین این یافته می‌توان عنوان کرد پرورش افراد در خانواده‌های مذهبی به رشد ابعاد دینی و رشد اخلاقی بیشتر آنها منجر می‌شود. از این رو، نگرش مذهبی با تأثیرگذاری بر ابعاد هیجانی و شناختی افراد باعث شکل‌گیری طرحواره‌هایی در افراد شده که رفتارهای همدلانه در فرایند رشد اخلاقی موثر می‌دانند. همدلی اساس بخشش است و نه تنها در برخورد با عموم مردم مفید است، بلکه در شرایط بحرانی نیز کمک‌کننده است. در واقع بدون همدلی، وجود فرآیند بخشش دشوار است (مک کالو و همکاران^۵، ۱۹۹۷). مدل‌های مداخله‌ای مختلف که برای تقویت بخشش ساخته شده‌اند، با توسعه همدلی قربانیان نسبت به آسیب‌دهنده به‌عنوان گامی ضروری برای بخشش شروع می‌شود (انرایت^۶، ۱۹۹۶). افرادی که از همدلی بالایی برخوردارند زمانی که فردی در اطراف آنها مشکل دارد پاسخ عاطفی و هیجانی نشان می‌دهند و به دنبال آن درصدد رفع آن مشکل برمی‌آیند. رابطه بین همدلی و بخشش نیز در چندین مداخله طراحی شده برای ترویج بخشش به کار گرفته شده است (وید و ورثینگتون^۷، ۲۰۰۵). همدلی از طریق درک فرد مقابل و خود را جای دیگری گذاشتن در وضعیت و شرایط طرف مقابل می‌تواند بسیار کمک‌کننده باشد. بنابراین با توجه اهمیت همدلی در بخشش و ترکیب خصیصه‌های مذهبی با رفتار همدلانه در دانش‌آموزان، به نظر منطقی می‌رسد که نقش میانجیگری همدلی در ارتباط جهت‌گیری مذهبی درونی و جهت‌گیری مذهبی بیرونی با بخشودگی مورد تأیید قرار گیرد.

نتایج نشان می‌دهد که نقش میانجیگری همدلی در ارتباط هوش اخلاقی با بخشودگی معنی‌دار است. این یافته با یافته‌های قدم پوره کلانتر و حیدریانی (۱۳۹۷)، نعیمی و همکاران (۱۳۹۸)، مورتسنس^۸ (۲۰۲۰)، پسی^۹ (۲۰۱۱)، آسکی و اوغلو و یالجین^{۱۰} (۲۰۱۷) در یک راستا می‌باشد.

1. Mortensen
2. Vinayak & Judge
3. Ascioğlu Onal & Yalcin
4. Pessi
5. McCullough et al
6. Enright
7. Wade, N.G., & Worthington
8. Mortensen
9. Pessi
10. Ascioğlu Onal & Yalcin

همدلی یکی از عوامل ضروری پای بندی به اخلاق و اخلاقیات است که باعث افزایش حساسیت اخلاقی می‌گردد و فرد را با احساسات و افکار دیگران هماهنگ می‌کند و او را به دنیای اجتماعی پیوند می‌زند و از آسیب زدن به دیگران جلوگیری می‌کند (جولیف و فارینگتون^۱، ۲۰۰۶). همچنین می‌توان گفت همدلی تبلور بعد اجتماعی شخصیت است که فرصت عینیت بخشیدن به ارزش‌های اخلاقی را در روابط بین فردی از جمله بخشش را مهیا می‌کند. خدابخش و منصوری (۱۳۹۱) نیز در پژوهش خود نشان داده‌اند که همدلی با بخشش ارتباط بالایی دارد و در بینش به کیفیت روابط کمک می‌کند و همدلی می‌تواند پایه ارتباط بین فردی باشد. افرادی که از همدلی بالایی برخوردارند زمانی که فردی در اطراف آنها مشکل دارد پاسخ عاطفی و هیجانی نشان می‌دهند و به دنبال آن درصدد رفع آن مشکل برمی‌آیند. رابطه بین همدلی و بخشش نیز در چندین مداخله طراحی شده برای ترویج بخشش به کار گرفته شده است (وید و ورثینگتون^۲، ۲۰۰۵). در تبیین یافته می‌توان گفت همدلی از طریق افزایش درک فرد و با ارتقاء آگاهی فرد از خود و دیگران حس مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن را که از ابعاد رفتار جامعه‌پسند می‌باشد، برمی‌انگیزد. از طرفی دیگر، همدلی باعث افزایش ظرفیت بنیادین اشخاص می‌شود و در تنظیم روابط و حمایت از فعالیت‌های مشترک و گروهی نقش دارد، از این رو همدلی برای شکل‌گیری روابط بین فردی و اجتماعی پایدار بسیار ضروری است.

همچنین نتایج نشان می‌دهد که میان‌جیگری مسئولیت‌پذیری در ارتباط جهت‌گیری مذهبی درونی و جهت‌گیری مذهبی بیرونی با بخشودگی معنی‌دار است. این یافته با یافته‌های کاپور^۳ (۲۰۲۰)، هاردی، واکر، راکهام و اولسن^۴ (۲۰۱۲)، متیوسی، گوگلیلمی و لورمان^۵ (۲۰۱۷) در یک راستا می‌باشد. لیونز^۶ (۲۰۰۵) آثار آموزش مسئولیت‌پذیری را بر کاهش تعصبات نژادی و قومی، باورهای قالبی مخرب و روابط بین فردی را بررسی کرده و نشان داد که مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی می‌تواند رفتارهای جامعه‌پسند را افزایش دهد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد افرادی که جهت‌گیری مذهبی درونی دارند از میزان مسئولیت‌پذیری بیشتری نیز برخوردارند. از طرفی هم

1. Jolliffe & Farringto
2. Wade, N.G., & Worthington
3. Kaur
4. Hardy, S. A., Walker, L. J., Rackham, D. D., & Olsen
5. Matteucci, Guglielmi & Lauer mann
6. Lyons

تعالیم دینی و مذهبی انسان را به رعایت حقوق دیگران و میزان مسئولیت پذیری در قبال جامعه تشویق و راهنمایی می‌کند که مومنان همانا برادر یکدیگر می‌دانند. یکی از مهم‌ترین شرایط برقراری روابط بین فردی نیز مسئولیت پذیری است که به معنای الزام و تعهد درونی از طرف فردی برای انجام مطلوب کارهایی است که برعهده اش گذاشته شده است. به عبارت دیگر مسئولیت پذیری تعهدی است که در قبال امری انجام می‌گیرد و دارای دو بعد فردی و اجتماعی است و مسئولیت فردی به معنای آن است که فرد پاسخگوی رفتار و اعمال و انتخاب‌ها و تصمیمات خود است و مسئولیت پذیری اجتماعی نیز به معنای پاسخگویی، پیش قدم بودن و توانایی برای تصمیمات اخلاقی است (ترکی زاده، ۱۳۹۸). در واقع مسئولیت پذیری هم از جهت پذیرش درونی و هم پاسخگویی بیرونی به دانش آموزان را تحریک می‌کند که رفتار پسندیده دینی را در راستای بخشش بین فردی جهت دهند. همچنین با توجه به تأکید نگرش مذهبی بر پذیرش مسئولیت و هم حساسیت افراد مسئولیت پذیر در ارتباط دیگران به نظر منطقی می‌رسد که نقش میانجیگری مسئولیت پذیری در ارتباط جهت گیری مذهبی درونی و جهت گیری مذهبی بیرونی با بخشودگی مورد تأیید قرار گیرد.

نتایج نشان از نقش میانجیگری مسئولیت پذیری در ارتباط هوش اخلاقی با بخشودگی دارد. این یافته با یافته‌های رحیمی و محمدیان (۱۳۹۳)، کاپور^۱ (۲۰۲۰)، هاردی، واکر، راکهام و اولسن^۲ (۲۰۱۲)، متیوسی، گوگلیلمی و لورمان^۳ (۲۰۱۷) در یک راستا می‌باشد. مطابق با نظریه لنینک و کیل (۲۰۱۱) هوش اخلاقی توانایی تشخیص درست از اشتباه است که با اصول جهان سازگار باشد و یکی از ۴ اصل هوش اخلاقی مسئولیت پذیری است؛ و کسی که از هوش اخلاقی بالایی برخوردار است، مسئولیت اعمال خویش و پیامدهای آن و اشتباهات و شکست‌های خود را می‌پذیرد. کلارکن^۴ (۲۰۰۹) طی پژوهشی نشان داده است که توسعه بیشتر هوش اخلاقی با بازدهی مطلوب در مدارس و همچنین مسئولیت پذیری بیشتر همراه است. رحیمی و محمدیان نیز (۱۳۹۳) نشان دادند که هرچه مولفه‌های هوش اخلاقی در فراگیران افزایش یابد میزان مسئولیت پذیری نیز افزایش می‌یابد. همچنین از میان مولفه‌های هوش اخلاقی مولفه بخشش و دلسوزی

1. Kaur
2. Hardy, S. A., Walker, L. J., Rackham, D. D., & Olsen
3. Matteucci, Guglielmi & Lauer mann
4. Clar ken

قابلیت پیش‌بینی مسئولیت‌پذیری را داشتند. در تبیین ارتباط بین هوش اخلاقی و بخشش مطابق با نظریه لینگ و کیل (۲۰۱۱) می‌توان چنین استدلال نمود که هوش اخلاقی شامل عمل کردن مبتنی بر اصول، ارزش‌ها، باورها، راستگویی، استقامت و پافشاری برای حق، مسئولیت‌پذیری برای تصمیم‌گیری‌های فردی، اقرار به اشتباه و شکست‌ها، پذیرش مسئولیت برای خدمت به دیگران، علاقمند بودن و اهمیت دادن به دیگران، توانایی در بخشش اشتباه خود و دیگران است. نتایج نشان می‌دهد که نقش میانجی‌گری نوع دوستی در ارتباط جهت‌گیری مذهبی درونی و جهت‌گیری مذهبی بیرونی با بخشودگی معنی‌دار است. این یافته با یافته‌های ژائو (۲۰۱۲)، شویت، اسمیت و بکرز^۱ (۲۰۰۵) در یک راستا می‌باشد. بوریس (۲۰۰۲) نیز بر این باور است اشخاصی که بیشتر به عبادت می‌پردازند حضور خدا را در زندگی خود بیشتر احساس می‌کنند و امور را برای منفعت شخصی خود انجام نمی‌دهند و در روابط خود دوستانه‌تر برخورد می‌کنند. همچنین با افزایش میزان نوع دوستی احتمال این که شخصی جهت‌گیری مذهبی درونی داشته باشد نیز بیشتر است. در واقع بین جهت‌گیری مذهبی درونی با نوع دوستی ارتباط روشن و مثبتی وجود دارد. در تبیین این یافته می‌توان گفت با توجه به نظریه ایکافسکی و اسمولنکا مبنای رفتارهای جامعه‌پسند را سه نوع انگیزه بیرونی، درونی و همانندسازی شده می‌دانند، به نظر می‌رسد رفتار نوع دوستانه به دلیل اینکه مبنای انگیزشی درونی دارد از این وجه می‌تواند نوعی از رفتار جامعه‌پسند قلمداد گردد (دیمنت^۲، ۲۰۱۹). از منظر دیگر با توجه به اینکه یکی از ارزش‌های جامعه ایرانی اسلامی نگاه دینی به انسان و هستی می‌باشد، از این جهت می‌توان گفت رفتار نوع دوستی با توجه به آموزه‌های فرهنگی و دینی جامعه ایرانی به عنوان یک واسطه بین نگرش مذهبی و بخشایش و گذشت قابل تبیین است. رفتار نوع دوستی حاصل خود تنظیمی و خودکنترلی صفت شخصیتی وظیفه‌شناسی است (کاسپی، رابرتز و شاینر^۳، ۲۰۰۵). در آموزه‌های دینی از نوع دوستی به عنوان یکی از عوامل تقویت‌کننده همبستگی اجتماعی و مسئولیت‌پذیری یاد شده است. زتلر، هیلینگ و هابریش^۴ (۲۰۱۱) در مطالعه‌ای نشان داده‌اند که گرایش‌های نوع دوستانه می‌تواند ضوابط حاکم بر عرصه‌های نگرشی و رفتاری را پیش‌بینی کند.

1. Schuyt, Smit & Bekkers
2. Dimant
3. Caspi, A., Roberts, B. W., & Shiner
4. Zettler, I., Hilbig, B. E. & Haubrich

نتایج نشان می‌دهد که نقش میانجیگری نوع دوستی در ارتباط هوش اخلاقی با بخشودگی معنی‌دار است. این یافته با پژوهش‌های های ژائو (۲۰۱۲)، شویت، اسمیت و بکرز^۱ (۲۰۰۵) در یک راستا می‌باشد. طبق نظریه حس مسئولیت اجتماعی^۲ یک فرد توسط سیستم اعتقادی شخصی خود هدایت می‌شود. هنگامی که مردم با زمینه‌های مختلف جامعه مواجه می‌شوند، سیستم‌های اعتقادی خود را برای برآورده کردن الزامات نظارتی موقعیت‌ها تنظیم می‌کنند. در عین حال، محققان معتقدند که احساس مسئولیت شامل بعد خود اخلاق است (ساج و واکر^۳، ۲۰۰۴). در زندگی روزمره، هنجارهای اجتماعی مسئولیت‌پذیری و اخلاق فرد را تقویت می‌کند که به نوبه خود قصد کمک را به رفتار نوع دوستانه را داشته‌اشد (زاگرمین و سیگلوم و ویلیامز^۴، ۲۰۱۰). علاوه بر این، رفتار نوع دوستانه نیز با کنترل بازداری در عملکرد اجرایی مرتبط است (آگویلار-پردو، مارتینز و کولمنارس^۵، ۲۰۱۳). علاوه بر این، رفتار نوع دوستانه با بهزیستی و سلامت جسمی و روانی افراد همبستگی مثبت دارند (یان، چن، هو و وانگ^۶، ۲۰۱۹). در جامعه، ترویج رفتار نوع دوستانه به ایجاد یک محیط پایدارتر و کاهش بروز رفتار پرخاشگرانه کمک می‌کند. رفتارهای نوع دوستانه زیر مجموعه‌ای از رفتارهای اجتماعی مطلوب هستند. نوع دوستی به معنای انگیزه‌ای ذاتی است که رفتارهای داوطلبانه را به خاطر نفع دیگری بر می‌انگیزاند، اعمالی که به خاطر دغدغه دیگران یا به وسیله ارزش‌ها، اصول و اهداف درونی شده برانگیخته شده‌اند و نه به واسطه انتظار پاداش‌های اجتماعی یا مادی یا اجتناب از تنبیه (آیزنبرگ و موزن^۷، ۱۹۸۹). محرک رفتار نوع دوستانه که کمکی داوطلبانه بر اثر نیاز یا رفاه دیگری است، پاسخ همدلانه و نیز هنجارها و اصول درونی شده‌ی همساز با کمک به دیگران است (آیزنبرگ و فابز^۸، ۱۹۹۸). بنابراین می‌توان گفت دو عامل اصلی برای رفتارهای اجتماعی نوع دوستانه همدلی و اصول و هنجارهای درونی شده هستند. از آنجا که رفتار اجتماعی مطلوب با هنجارها و ارزش‌های موجود در جامعه سروکار دارد و هوش اخلاقی نیز با ارزش‌ها سروکار

1. Schuyt, Smit & Bekkers
2. sense of community responsibility
3. Such, E.; Walker
4. Zuckerman, M.; Siegelbaum, H.; Williams
5. Aguilar-Pardo, D.; Martínez-Arias, R.; Colmenares
6. Yang, C.; Chen, H.; Hu, X.Y.; Wang
7. Eisenberg N, Mussen
8. Eisenberg N, Fabes

دارد به نظر می‌رسد می‌توان انتظار داشت کسانی که هوش اخلاقی بالایی دارند، دارای رفتارهای اجتماعی مطلوب از جمله نوع‌دوستی نیز هستند.

از لحاظ ارزش عملی، اطلاعات حاصل از مطالعه‌ی حاضر می‌تواند برای ارتقاء سلامت تحصیلی، و برای مشاوران، روانشناسان، مددکاران و پژوهشگران حوزه نوجوانی و محیط‌های آموزشی مورد استفاده قرار گیرد. در خصوص محدودیت‌های پژوهش، نخست باید به ابزار خود گزارشگری پرسشنامه‌ها اشاره کرد و همچنین به احتیاط در ارتباط با تعمیم نتایج این پژوهش‌ها به دیگر جوامع و عدم امکان سنجش برخی دیگر از متغیرهای بافتی، خانوادگی و تحصیلی در بخشودگی دانش‌آموزان که می‌توانست در درک بخشودگی کمک‌شایانی نماید.

پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی نقش این متغیرها به عنوان تعدیل‌گر مورد بررسی قرار گیرد. همچنین پیشنهاد می‌شود این پژوهش در دیگر جوامع نیز مورد بررسی قرار گیرد تا با اطمینان بیشتر مورد تعمیم دهی قرار گیرد.

فهرست منابع

- بلاغت، رضا؛ احمدی، هادی؛ گلزاری مقدم، نجمه. (۱۳۹۵). بررسی رابطه جهت‌گیری مذهبی و هوش اخلاقی با تعهد زناشویی دانشجویان متأهل دانشگاه سیستان و بلوچستان. *پژوهش در نظام‌های آموزشی*، ۱۰(۳۲): ۱۸۶-۲۰۷.
- محمدی سمیه، نخعی نوذر، برهانی فریبا، روشن زاده مصطفی. ابعاد هوش اخلاقی در حرفه‌ی پرستاری یک مطالعه‌ی توصیفی-مقطعی در شرق ایران. *اخلاق و تاریخ پزشکی*. ۱۳۹۲؛ ۶(۵): ۵۷-۶۶
- خدابخشی، مریم؛ فتح‌اله‌زاده، نوشین؛ دربانی، سیدعلی و رستمی، مهدی. (۱۳۹۵). بررسی تأثیر آموزش گروهی تحلیل رفتار متقابل بر صمیمیت اجتماعی و سازگاری دانشجویان خوابگاهی. *فصلنامه شخصیت و تفاوت‌های فردی*، ۵(۱۴)، ۳۱-۹.
- کاظمی، زینب؛ نشاط‌دوست، حمیدطاهر؛ کجیاف، محمدباقر؛ عابدی، احمد؛ آقامحمدی، سمیه و صادقی، سعید. (۱۳۹۱). اثربخشی آموزش تحلیل رفتار متقابل بر صمیمیت اجتماعی دختران فراری. *مطالعات اجتماعی و روانشناختی زنان*، ۱۰(۳)، ۱۶۲-۱۳۹.
- نعامی عبدالزهره، مهربانی زاده هنرمند مهناز، بساک نژاد سودابه، حسنوند عموزاده مهدی، اسدی ایوب، سنایی نسب نعمت‌اله. رابطه نگرش مذهبی با رفتار جامعه‌پسند با توجه به نقش میانجی همدلی و نوع دوستی در دانشجویان پرستاری و پزشکی. *مجله دانشگاه علوم پزشکی مازندران*. ۱۳۹۸؛ ۲۹(۱۸۲): ۸۱-۷۳
- خدابخش، محمدرضا؛ منصوری، پروین. (۱۳۹۱). بررسی رابطه عفو با همدلی در دانشجویان پزشکی و پرستاری. *طب داخلی*؛ ۱۸(۲): ۵۴-۴۵
- ترکی زاده، محمد، حاجی علیزاده، کبری، سماوی، سید عبدالوهاب. (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش خودبخش‌گری مبتنی بر کتاب‌درمانی بر مسئولیت‌پذیری و تمایل به جبران در دانشجویان. *پژوهش‌نامه روانشناسی مثبت*؛ ۴(۳): ۷۰-۵۷.
- Alam, M. (2014). A Study of Test Anxiety, Self-Esteem and Academic Performance among Adolescents. *The IUP Journal of Organizational Behavior*, 12, 33-43.
- Ascioglu Onal, A, Yalcin, İ. (2017). Forgiveness of Others and Self-Forgiveness: The Predictive Role of Cognitive Distortions, Empathy, and Rumination*. *Eurasian Journal of Educational Research*, 17 (68), 97-120. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ejer/issue/42457/511299>
- Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of personality and social psychology*, 5(4), 432.
- Aulak, D. S., Quinn, B., & Wilson, N. (2016). Student burnout. *British dental journal*, 220(5), 219-220.
- Bao, Z., Zhang, W., Lai, X., Sun, W., & Wang, Y. (2015). Parental attachment and Chinese adolescents' delinquency: The mediating role of moral disengagement. *Journal of Adolescence*, 11(4), 37-47.
- Bhandari, H., & Yasunobu, K. (2009). What is social capital? A comprehensive review of the concept. *Asian Journal of Social Science*, 37(3), 480-510. <https://doi.org/10.1163/156853109X436847>

- Brown, S. R. (2008). An exploration of the relationships among religious orientation, object relations, and positive adjustment.
- Borba, M. 2005, the step- by – step plan to building moral intelligence. . Nurturing Kids Heart& Souls. National Educator Award, National council of self-esteem. Jossey-Bass...
- Boss, M. 1994, the Autonomy of moral intelligence. Department of philosophy university of Rhode island.p:405
- Burks, D.J.; Youll, L.K.; Durtschi, J.P. The Empathy-Altruism Association and Its Relevance to Health Care Professions. Soc. Behav. Personal. Int. J. 2012, 40, 395–400.
- Caspi, A., Roberts, B. W., & Shiner, R. L. (2005). Personality development: Stability and change. Annual Review of Psychology, 56, 453–484
- Clarcken, H. (2009). Moral intelligence in the schools. online submission, Paper Presented at the Annual Meeting of the Michigan Academy of Sciences.
- Dimant E. Contagion of pro-and anti-social behavior among peers and the role of social proximity. Journal of Economic Psychology 2019; 73: 66-88.
- Donovan LAN, Priester JR.(2020). Exploring the Psychological Processes That Underlie Interpersonal Forgiveness: Replication and Extension of the Model of Motivated Interpersonal Forgiveness. Front Psychol. 2020;11:2107. Published 2020 Oct 8. doi:10.3389/fpsyg.2020.02107
- Eisenberg N, Fabes RA. (1998). Pro-social development. In: Damon W, Eisenberg N. (ed). Handbook of child psychology & social, emotional, and personality development (5th ed.). New York: Wiley & Sons
- Eisenberg N, Mussen P. (1989). The roots of prosocial behaviour in children. Cambridge, England: Cambridge University Press
- Flite, CA. Harman, LB. (2013). Code of ethics: Principles for ethical leadership. 40-5.
- Gini, G., Pozzoli, T., & Hymel, S. (2014). Moral disengagement among children and youth: A meta- analytic review of links to aggressive behavior. Aggressive behavior, 40(1), 56-68.
- Gökçen G 2009. The Examination of Alcohol Abusers and Social Drinkers' Ego States, Childhood Decisions and Psychological Adjustment. Master Thesis, Unpublished. Izmir: Ege University.
- Hardy, S. A., Walker, L. J., Rackham, D. D., & Olsen, J. A. (2012). Religiosity and adolescent empathy and aggression: The mediating role of moral identity. Psychology of Religion and Spirituality, 4(3), 237–248. doi:10.1037/a0027566
- Hartati, Netty and Jalal, Mahmud and Adriani, Yufi, Influence of Religious Orientation and Personality Trait towards Forgiving Attitude among Students (January 30, 2017). OIDA International Journal of Sustainable Development, Vol. 10, No. 01, pp. 27-34, 2017, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2911895>
- Jolliffe D, Farrington DP. Examining the relationship between low empathy and bullying. Aggress Behav 2006; 32(6): 540-50
- Jung, K., & Song, M. (2015). Linking emergency management networks to disaster resilience: bonding and bridging strategy in hierarchical or horizontal collaboration networks. Quality & Quantity, 49(4), 1465-1483
- Kaur, Sukhamjit. (2020). Effect of Religiosity and Moral Identity Internalization on Prosocial Behaviour. Volume: 26 issue: 2, page(s): 186-198. Article first published online: March 5, 2020; Issue published: May 1, 2020. <https://doi.org/10.1177/0971685820901402>.

- Kidwell, J. E., Wade, N., & Blaedel, E. (2012). Understanding forgiveness in the lives of religious people: the role of sacred and secular elements. *Mental Health, Religion & Culture*, 15(2), 121–40. doi:10.1080/13674676.2011.560598
- Kim, M. S., Bang, G., & Ko, I. J. (2017) The agent communication simulation based on the ego state model of transactional analysis. *Advances in Computer Science and Ubiquitous Computing*, 421, 360-365.
- Lennick, D, & Kiel. 2005, moral intelligence the key to enhancing business performance and leader ship success Wharton school publishing an imprint of Pearson education p: 5-7, 17-18, 23, 29, and 49
- Lyons E. M. (2005) "The Effects of a Leadership and Diversity Awareness Program on Adolescents' Attitudes and Behaviors", PHD Dissertation, university of south florida.
- McCullough, M. E., Bono, G., & Root, L. M. (2007). Rumination, emotion, and forgiveness: three longitudinal studies. *Journal of personality and social psychology*, 92(3), 490-505.
- McCullough, M. E., Pargament, K. I., & Thoresen, C. E. (2000). The psychology of forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research and practice* (pp. 1–14). New York: The Guilford Press.
- Mortensen, Molly, "Forgive Them, Forgive Them Not: The Role of Remorse and Empathy in Interpersonal Forgiveness" (2020). All Master's Theses. 1380. <https://digitalcommons.cwu.edu/etd/1380>
- Pessi, AB. Religiosity and altruism: exploring the link and its relation to happiness. *J Contem Relig* 2011; 26(1): 1-18
- Rye, M.S., Pargament, K.I., Ali, A.M., Beck, G.L., Dorff, E.N., . . . , Hallisey, C. (2000). Religious perspectives on forgiveness. In M.E. McCullough, K.I. Pargament, & C.E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness* (pp. 17–40). New York: The Guilford Press.
- Siddiqi, M. (2004). *Forgiveness: An Islamic perspective*. Retrieved 20 December 2006 from <http://www.islamawareness.net/Repentance/perspective.html>
- Sloan, A., & Bowe, B. (2014). Phenomenology and hermeneutic phenomenology: the philosophy, the methodologies, and using hermeneutic phenomenology to investigate lecturers' experiences of curriculum design. *Quality & Quantity*, 48(3), 1291-1303.
- Ummet, D.; Eksi, H.; Otrar, M. Altruism among University Students: A Study of Transactional Analysis Ego States and Life Satisfaction. *Anthropologist* 2015, 20, 625–635.
- Vinayak Seema & Jotika Judge.(2018). the impact of altruism and forgiveness on empathy among police personnel. Vol. 6, Issue 6, Jun 2018, 167-176
- Wade, N.G., & Worthington Jr, E.L. (2005). In search of a common core: A content analysis of interventions to promote forgiveness. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 42, 160–177.
- Worthington Jr, E.L., Berry, J.W., & Parrott III, L. (2001). Unforgiveness, forgiveness, religion and health. In T.G. Plante & A.C. Sherman (Eds.), *Faith and health* (pp. 108–138). New York: The Guilford Press.
- Wu, T. J., & Tai, Y. N. (2016). Effects of multimedia information technology integrated multi-sensory instruction on students' learning motivation and outcome. *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 12(4), 1065-1074.
- Yang, C., Wang, Y., Wang, Y., Zhang, X., Liu, Y., & Chen, H. (2020). The Effect of Sense of Community Responsibility on Residents' Altruistic Behavior: Evidence from the Dictator Game. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(2), 460. doi:10.3390/ijerph17020460

- Zettler, I., Hilbig, B. E. & Haubrich, J. (2011). Altruism at the ballots: Predicting political attitudes and behavior. **Journal of Research in Personality**, 45(1), 130-133.
- Zhuang, Z.-Y., & Qiao, W. (2018). A Study on College Students' Psychology of Revenge and Interpersonal Forgiveness and the Relationship with Health Education. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 14(6), 2487-2492. <https://doi.org/10.29333/ejmste/89517>

